

Gülnerə Həmzəbəyovna Əlixanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-5241-0250>

E-mail: gulnare.alixanova@mail.ru

[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(2\).222-226](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(2).222-226)

“MƏN – OBRAZ” IN DİALOQ YOLU İLƏ İNKİŞAFININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Гюльнара Гамзабековна Алиханова

доктор философии по психологии

старший преподаватель

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ «Я – ОБРАЗА» ПОСРЕДСТВОМ ДИАЛОГА

Gulnara Hamzabayovna Alikhanova

doctor of philosophy in psychology

senior lecturer of

Azerbaijan State Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE “I – IMAGE” THROUGH DIALOGUE

Xülasə. Məqalədə “mən – obraz”ın strukturu ilə bağlı fikirlər təqdim olunur, “mən – obraz”ın təkcə sosial deyil, həm də sosial-mədəni cəhətdən müəyyən edilmiş məzmununun ehtiva edilməsi problemi açıqlanır. Dialoq vasitəsi nəticəsində “Mən – obraz” inkişafının effektivliyi əsaslandırılır. Ontogenezin müxtəlif mərhələlərində “mən – obraz” inkişafının xüsusiyyətləri göstərilir. İnsanın özünü dərk etməsi problemi bütün dövrlərdə alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Problem tədqiqatçı filosof və psixoloqlar tərəfindən müxtəlif cür izah edilmişdir. Bir insanın özü haqqında fikirləri həyatda qazandığı təcrübənin təsiri altında dəyişmək imkanına malikdir. Eyni zamanda onun digər insanlarla ünsiyyət qurması, sosial-mədəni vəziyyətinin dəyişməsi, motivlərin təsiri problemini yaşaması, özünü dərk etmə dərəcəsi və qabiliyyəti əsasən subyektiv xarakter daşıyır.

Bununla belə, özünüdərk etmənin dərinliyi və çoxşaxəliliyi, sabitlik dərəcəsi, bu cür özünüdərk etmənin konstruktivlik səviyyəsi insanın həyat yoluna, seçimlərinə, hərəkətlərinə, məqsəd qoymasına və nailiyyətlərinə birbaşa təsir göstərə bilər. İnsanın inkişafı üçün sosial-normativ göstərişlərlə səciyyələnən müasir sosial-mədəni şərait onun dünyada, digər insanlarla münasibətlərdə öz yerini dərk etməsi prosesini çətinləşdirir ki, bu da təbii ki, “mən – obraz”ın formalaşmasına özünün mənfi təsirini göstərir. Müasir sosial-mədəni şəraitdə “Mən – obraz”ın inkişafının qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini dərk etmək fərdiliyin, şəxsiyyətin və insanın müxtəlif yaş mərhələlərində subyekt kimi inkişafının təşkilində mühüm amillərdən biridir.

Açar sözlər: “obraz - mən”, dialoq, sosioloji model, mən – obraz, subyekt, konseptual məzmun, anlayışlar konteksti.

Аннотация. В статье представлены мнения о структуре «Я-образа», раскрыта проблема содержания не только социального, но и социокультурно детерминированного содержания «Я-образа». В результате применения диалогового средства обоснована эффективность развития «Я – образа». Особенности развития «Я – образа» показаны на разных этапах онтогенеза. Проблема самосознания человека во все времена привлекала внимание ученых. Философы-исследователи и психологи по-разному объясняли эту проблему. Мнение человека о себе имеет свойство меняться под влиянием полученного в жизни опыта. При этом его способность общаться с другими людьми, менять свою социокуль-

turnu situasiyu, переживать проблему влияния мотивов, степень самосознания и способностей во многом субъективны.

Однако глубина и разнообразие самосознания, степень устойчивости, конструктивный уровень такого самосознания могут напрямую влиять на жизненный путь, выбор, действия, постановку целей и достижения человека. Современные социокультурные условия, характеризующиеся социально-нормативными ориентирами развития человека, затрудняют ему понимание своего места в мире и в отношениях с другими людьми, что, безусловно, отрицательно влияет на формирование «самообраза». Понимание закономерностей и особенностей развития «Я-образа» в современных социокультурных условиях является одним из важных факторов организации развития индивидуальности, личности и человека как субъекта на разных возрастных этапах.

Ключевые слова: «образ - я», диалог, социологическая модель, я - образ, субъект, концептуальное содержание, контекст понятий

Abstract. The article presents ideas about the structure of the “I-image”, reveals the problem of containing not only social, but also socio-culturally determined content of the “I-image”. The effectiveness of the development of the “I-image” as a result of the dialogue tool is substantiated. The features of the development of the “I-image” at different stages of ontogenesis are shown. The problem of a person’s self-awareness has attracted the attention of scientists at all times. The problem has been explained in various ways by researching philosophers and psychologists. A person has the ability to change his ideas about himself under the influence of the experience he has gained in life. At the same time, his communication with other people, changes in his socio-cultural situation, experiencing the problem of the influence of motives, the degree and ability of self-awareness are mainly subjective.

However, the depth and multifacetedness of self-awareness, the degree of stability, the level of constructiveness of such self-awareness can directly affect a person's life path, choices, actions, goal-setting and achievements. Modern socio-cultural conditions, characterized by social-normative instructions for human development, complicate the process of understanding one's place in the world, in relationships with other people, which, of course, has a negative impact on the formation of the “I-image”. Understanding the regularities and features of the development of the “I-image” in modern socio-cultural conditions is one of the important factors in organizing individuality, personality and the development of a person as a subject at different age stages.

Keywords: “image - self”, dialogue, sociological model, self - image, subject, conceptual content, context of concepts.

Müasir psixoloqlar R. Burns, K.R. Rogers, I.S. Kohn, A.B. Orlov, D.A. Leontyev və başqalarının əsərlərində “mən – obraz” problemi əsas tədqiqat mövzudur. Onlar öz tədqiqatlarında konseptual məzmun, “obraz - mən”in strukturu, onun inkişaf şərtləri və amilləri nəzərdən keçirilir. Bu cür tədqiqatların rəngarəngliyi əsasən yetkin insanın daxili dünyasını öyrənmək problemlərinə həsr edilmişdir. Son illərdə problemin aktual olmasına baxmayaraq, ontogeneza daxil olmaqla “mən – obraz” dinamikası, inkişaf şərtləri və strukturu haqqında fikirlər hələ də az öyrənilir. “Mən – obraz”ın tədqiqi və onun dialoq yolu ilə inkişafı müxtəlif yanaşmalarda onun komponentləri arasındakı əlaqələri təhlil edilir.

V.V. Stolinin nöqteyi-nəzərinə görə, “mən - obrazı”nın tərkib hissələrinin ziddiyyətli xarakteri özünüdərkətmənin inkişafının mühərriki olan ziddiyyətləri aktuallaşdırır: “Özünüdərkətmə vahidi subyektin müxtəlif həyat münasibətlərinin, onun motivlərinin və fəaliyyətinin

toqquşmasını əks etdirən “mən”in ziddiyyətli mənasıdır. “Mən”in mənası idrak və emosional sferada baş verən özünüdərkətmə işinə təkan verir” [4, s.45-50]. Bu yanaşmada inkişaf məkanı qeyri-müəyyən olaraq qalır; o, son nəticədə əsasən ziddiyyətli mənalardan yaranması ilə bağlı mənfi təcrübələrlə müəyyən edilir.

Bununla belə, “mən - obraz”ı konfliktinin həlli əksətdirici dialoq prosesində mümkündür. Məsələn, A.N. Kırlov refleksiv dialoqu “...öz təcrübəsini yenidən qiymətləndirmək və dəyişdirmək, özünə başqalarının gözü ilə baxmaq” fürsəti kimi başa düşür. Belə bir kontekstdə “mən - obraz” digər “mən”lərin məzmunu ilə əvəz edilmək riskini daşıyır, yəni əsl “mən” olmaqdan kənara çıxır. Fikrimizcə, insanın özünə-məxsusluğu təcrübəsi fərdin daxili aləmində harmoniyaya səbəb olur.

Y.M. Lotman “daxili” kateqoriyanı semantik məkanla təchiz edilmiş daxili fikir vasitəsilə zehni olaraq təzahür edən “daxili reallıq”

hesab edir. M.M. Baxtin “daxili mən”i “səs” anlayışı ilə əlaqələndirir. “Mən”in (daxili aləm, “daxili mənlik”, “daxili reallıq”, “dərin mən”) həqiqiliyini necə kəşf etmək olar?

T.A. Florenskayanın fikrincə, həqiqilik mənəvi “mən”in kəşfi anında ortaya çıxır. Daxili reallıq transsendental reallıqla əlaqəyə girdikdə özünü göstərə bilər. Üstəlik, “daxili gerçəkliyin” kəşf anı yalnız dialoq məkanı olduqda mümkündür. “sərhədləri aşmaq reallığı” ilə əlaqə vəziyyətində insan öz orijinallığını yaşayır [2, s. 71- 80].

V.V. Zenkovski qeyd edir ki, insanın orijinallığı təcrübəsi yalnız mütləqə münasibətdə gizlilik vasitəsilə aşkarlanır. Dünyanın mütləqə bu hədsiz yaxınlığında insan azadlığı üzə çıxır. Məhz ruh daxili dünyanın mərkəzi olmaqla, dünya ilə gizli yaxınlığı kəşf etməyə kömək edir.

N.Y. Bolşunovanın fikrincə, insan öz subyektivliyinin həddlərindən kənara çıxaraq, ruh məkanına, dəyərlər məkanına gedəndə mənəvi və fiziki “mən” fərqi əsasında özünə qarşı gizlənir. Bu çıxış forma və əks etdirmə vasitələrində həyata keçirilir. Ona görə, bir insanın (uşağın) fəal, özünə dəyərli, müstəqil, seçmə hərəkəti müraciətə, çağırışa, sosial-mədəni inkişaf çağırışına cavab kimi başa düşülür. Deməli, “mən – obraz” təkcə sosial cəhətdən şərtləndirilmiş deyil, həm də sosial-mədəni xarakter daşıyır və o, yalnız daxili ziddiyyətli deyil, daha çox “razılaşma dialoqu” vasitəsilə razılaşmaya can atır. Təqdim edilən fikirlərə əsaslanaraq, “mən – obraz” dedikdə insanın özü haqqında təsəvvürlər sistemi başa düşülür. Bu ideyalar sistemini zaman, əxlaqi keyfiyyətlər, cins və yaş xüsusiyyətləri və sairə ilə təsvir etmək olar. “Mən – obraz” dialoq xarakterlidir, mürəkkəb struktura malikdir və tədqiqatçı psixoloqların nöqteyi-nəzərinə görə: “daxili – mən”, “sosial – mən”, “sosiomədəni – mən”i əhatə edir [3, s. 7- 10].

“Sosiomədəni – mən” dedikdə, insanın özünü fərqləndirdiyi sosial-mədəni modellər nəzərdə tutulur; “sosial – mən” – cəmiyyətdən gələn norma və tələblər toplusunu ehtiva edir; “daxili – mən” özünü bu dünyada mövcud olan və başqalarından fərqli olan təcrübəsi, daxili intuitiv təfəkkürdə özünü göstərir. “Mən – obraz”ın inkişafı daxili və ətrafdakılarla dialoq vasitəsilə həyata keçirilir. Bu dialoq refleksiya (özünü “mən” kimi təqdimatı) əsasında həyata keçirilir.

R. Börnsə görə, uşaq özünü xüsusi obyekt kimi dərk etməyi öyrənəndə “mən – konsepsiya” onun davranışında real faktora çevrilir. “Mən” və “mən olmayan” anlayışlar arasındakı fərqi anlamaq bacarığı uşaqda özünü müxtəlif nöqteyi-nəzərdən keçirmək qabiliyyətinə yiyələndikdə yaranır. Uşaq üçün bu baxış nöqtələrindən biri sosial münasibətlər ola bilər. İnkişafın sosial amillərinə diqqət müxtəlif müəlliflərin əsərlərində təqdim olunur. Bununla belə, “mən obraz”ın inkişafı təkcə sosiallıq kontekstində deyil, həm də sosial – mədəni məkanda baş verir. Uşaq çox erkən yaşlarından sosial-mədəni mənalara cavab verir ki, bu da “sosiomədəni – mən”in meydana çıxmasında özünü göstərir.

V.V. Zenkovski mənəvi həyatın mövcudluğunun artıq körpəlik dövründə olduğuna işarə edir: “Uşaq hələ də “dumanda” yaşayır – duyğu, görmə qabiliyyətinin inkişafı ilə mənəvi görmə çox yavaş inkişaf edir, lakin artıq həyatın ilk günlərində uşaq işıq və qaranlıq ayırd edə bildiyi kimi, ruhən işıq və qaranlıq, daha yüksək və aşağı ayırd etmək qabiliyyəti də həyatın ilk ilində uşağın ruhunda oyanır, hər şey asanlıqla üzə çıxır. Bu “proyektiv” material hesab olunur, lakin yenə də bunlar gələcək mənəvi həyatın başlanğıcıdır” [5. s. 56 - 60].

“Sosiomədəni – mən” insanın daxili intuitiv səs kimi çıxış edən əsas “daxili mən”ini kəşf etməyə kömək edir. E.V. Subbotskinin tədqiqatlarında məktəbəqədər yaşda özünü dərk etmək, daxili aləmini fiziki dünyadan fərqli olaraq kəşf etmək bacarığı özünü təzahür etdirir. Bununla belə insanın “daxili özünü” kəşfi, özünüdərk, ətrafdakılarla dialoqda əks etdirmə vasitəsi ilə baş verir. Bu uşaq üçün sosial – mədəni nümunələrlə görüş hadisəsi kimi çıxış edir və onda təqdim olunan sosial – mədəni mənalara həssaslıq kimi özünü göstərir. Daxili aləmin, “daxili mənliyin” yaranması və kəşfinin baş verdiyi belə bir refleksiv dialoqun ölçüsü sosial-mədəni nümunələrdir. Məsələn, onları kiçik yaşlı uşağa nağıl qəhrəmanı obrazında təqdim etmək olar. Uşaq oyun fəaliyyəti prosesində böyüklər vasitəsilə “razılıq dialoqu” aparır [6, s.11-15].

Ontogenezdə “mən – obrazı”ın inkişafının müəyyən bir kontekstdə həyata keçirilməsi üçün həyatın sosial – mədəni şəraitlərində insan bu (sosiomədəni) “çağırışlara” cavab verməlidir. Uşağın inkişafı yaşa uyğun davranış mədəniyyəti formalarında (uşaq, yeniyetmə və gənc) hə-

yata keçirildikdə, “həssaslıq” vəziyyəti daha da aktuallaşır. Məktəbəqədər yaşda “mən obrazı”ın bir xüsusiyyəti də onun komponentlərinin bu yaşda aparıcı kimi oyun fəaliyyətlərində inkişaf etməsindən ibarətdir. Oyun fəaliyyətində uşaq öz “vacib ehtiyaclarını” həyata keçirir. Məhz oyunda o, sosial-mədəni nümunələrə cavab verir, sosial-mədəni dialoqa girə bilir. “Mən – obraz”ın bütövlüyü uşağın “daxili özünü” kəşf etməsi ilə tamamlanır. İbtidai məktəb çağında “Mən obrazı”ın bir xüsusiyyəti onun inkişafının yaradıcı məhsuldar fəaliyyətlə qarşılıqlı əlaqədə olmasıdır [1, s.75 -76].

Yeniyetməlik dövründə sosial normanın aradan qaldırıldığı ətrafdakıqlarla şüurlu bir dialoq kimi, düşüncə ilə vasitəçilik edilən hərəkət etmək qabiliyyətli bir akt kimi təzahür edir. Gənclik dövründə “əbədiyyətin, mütləq, obyektiv dəyərlərin əsaslarından həyata keçirilən əks – aşkar” meydana çıxır. Təfəkkür xüsusi fəaliyyət formasına çevrilir. Həmyaşıdlarla və böyüklərlə sevgi və dostluq kimi ünsiyyət formaları əhəmiyyətli hal alır”.

Müasir psixoloji nəzəri tədqiqatlarda təqdim edilən eksperimental tədqiqatların nəticələrində (V.V. Stolinin, A.N. Kırılov, T.A. Florenskaya, V.V. Zenkovski və b.) aşağıdakılar qeyd olunur:

- “Mən - obraz”ı dialoqdur;

- “Mən - obraz”ın bütün komponentləri ən azı beş yaşından başlayaraq tədricən formalaşmağa başlayır. Eyni zamanda, bu yaşda olan uşaqların əksəriyyətində müşahidə olunan “mən - obraz”ın inkişaf səviyyəsinin aşağı olması, real həyat fəaliyyətinin dəyərlərinin üstünlük təşkil etməsi, “özünün” daxili aləminin və “başqasının” dəyərlərinin olmaması ilə xarakterizə olunur;

- milli mədəniyyətin sosial - mədəni nümunəsinin dəyərləri, habelə başqaları ilə normativ münasibətlərin üstünlüyü;

- inkişaf etmiş daxili dialoqun olmaması (“daxili mən” ilə) və “ətrafdakıqların obrazının” inkişaf səviyyəsinin aşağı olması. Yaşla əlaqədar olaraq (6 və 9 yaş) “mən”i bir qədər dəyişir, bu da onun uşaq davranışı formalarında inkişafının ehtiyacını və imkanını göstərir.

- yaş xüsusiyyətləri ilə bağlı inkişaf prosesdə, ən azı beş yaşından etibarən “mən – obraz”ın bütün komponentləri qarşılıqlı əlaqədə

formalaşmağa başlayır. Dialoq kontekstində “mən - obraz”ın inkişafı “daxili mən”in yaranmasına kömək edir. “Daxili mən”in inkişafı “sosiomədəni mən”in inkişafı ilə birlikdə baş verir. “Sosial “mən”in məzmunu genişlənir;

- uşağın “daxili – mən”ini kəşf etməsi onun fərdiliyinin kəşfi ilə əlaqələndirilir;

- “mən - obrazının” inkişafı “ətraf obraz”ın inkişafı ilə əlaqədardır. Uşaqla daxili və ətraf haqqında dialoqlar “mən - obrazı” və “ətraf obrazı”ın məzmununun genişlənməsinə, “daxili - mən”in yaranmasına köməklik göstərir;

- uşağın “öz” daxili dünyasının və “başqasının” dəyərini dərk etməsi ümumbəşəri dəyərlərin aktuallaşması ilə əlaqələndirilir [5, s. 11-13].

Uşağın “mən - obraz”ının inkişafı yaş xüsusiyyətlərinə uyğun davranış məkanında həyata keçirilən “ətrafdakıqların obrazı” ilə dialoqun aktuallaşdığı şəraitin təşkili zamanı məktəbəqədər uşaqlar üçün oyun zamanı sərbəst təşkil olunmuş fəaliyyət kimi, kiçik yaşlı məktəblilər üçün – yaradıcılıq və məhsuldar fəaliyyətdə, gənclər üçün – sosial-mədəni dəyərlərə münasibətdə (sosio-mədəni dəyərlərə münasibətdə) təsirli olur.

Dialoq məkanında nağıl vasitələri ilə nağıl qəhrəmanının insan həyatının sosial-mədəni əsaslarının daşıyıcısı kimi mövqeyi uşaqlarda yenilənir ki, bu da “daxili mən”in kəşfi ilə müşayiət olunan “mən obraz”ın daha uğurlu inkişafına gətirib çıxarır. Yeniyetmə yaşlarında “mən – obraz”ın inkişafı sosial - mədəni öz müqəddəratını təyin etmə prosesində həyata keçirilir.

Problemə aktuallığı. “Mən - obraz”ın dialoq yolu ilə inkişafının psixoloji xüsusiyyətləri probleminin öyrənilməsində əsas məqsəd kiçik yaşlardan başlayaraq insanlar arasında qarşılıqlı dialoji ünsiyyətin səmərəliliyinin təhlilini verməkdən ibarətdir.

Problemə elmi yeniliyi. Ünsiyyət zamanı “mən - obraz”ın inkişafı prosesində yaş xüsusiyyətlərinə uyğun davranış məkanında həyata keçirilən dialoqun aktuallaşdığı şəraitin təşkilini müəyyənləşdirmək və problemlə əlaqədar əməli tövsiyələrin irəli sürülməsindən ibarətdir.

Problemə praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə maraqlananlar, psixoloq və pedaqoqlar, tərbiyəçilər, valideynlər, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrantları istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Əlixanova, G.H. “Mən” obraz və məktəbəqədər yaşlı uşağın ünsiyyət təcrübəsi / Gənc tədqiqatçıların III respublika elmi konfransının materialları. 13 mart 2020-ci il. s. 75-76.
2. Агапов В.С. Сущностная характеристика Я-концепции. -М:МГСА, -2002. -230 с.
3. Большунова, Н.Я. Субъектность как социокультурное явление. – Новосибирск: НГПУ, -2005. - 324 с.
4. Ефимова, Н.С. Психология общения. Практикум по психологии: Учебное пособие / -М.: ИД ФОРУМ, НИЦ ИНФРА-М, -2013. - 192 с.
5. Психология самосознания. Хрестоматия / под ред. Д.Я. Райгородский. -Самара: БАХРАХ-М, - 2007. -672 с.
6. Флоренская, Т.А. Диалог в практической психологии: наука о душе. -М: Владос., -2001. -208 с.

Redaksiyaya daxil olub: 07.04.2025.